

תדפיס מתוך

פעמים פרקי עיון במורשת ישראל במזרח

PE'AMIM STUDIES IN ORIENTAL JEWRY

QUARTERLY
BEN-ZVI INSTITUTE, JERUSALEM

ציונות ופוליטיקה מקומית

בקהילות המזרח

אסתר בנבסה

לציונות: רבה הראשי של האימפריה העות'מאנית, הרב חיים נחום, שעמד בראש קהילה שמנתה כ־450,000 יהודים.

יצחק תיאר את הספרדים כיהודים שאכן הושפעו מן הזרמים הרעיוניים הגדולים ששלטו באירופה, אבל כיהודים שלא עברו משברים חמורים ושלא יצאו ממסגרת החיים המסורתית שלהם. לדעתי, עלינו לוותר על מקובלות שכאלה, שלפיהן יהדות המערב נטמעה בניגוד ליהדות ארצות האסלאם. המחקרים החדשים שיצאו לאור לאחרונה בצרפת מוכיחים שלא היתה – אפילו בצרפת – התבוללות כללית (אם כי אפשר לעמוד על נטיות לכך אצל יחידים או קבוצות מיוחדות). לאמיתו של דבר, יהודי צרפת השתלבו בחברה הסובבת וסגלו לעצמם את התרבות הצרפתית, אבל לא התבוללו במלוא מובן המילה, ובהחלט לא ויתרו על זהותם היהודית. נכון שלא היתה אינטגרציה כזאת בארצות האסלאם, אבל ברור שבמקביל לכוחות שבאו מן החוץ, ושהשפיעו עמוקות על גורלם של יהודי המזרח, היו גם כוחות מקומיים ופנימיים שמילאו גם הם תפקיד לא מבוטל. עוד נטייה אחת שממנה הייתי רוצה שמחקרנו ינתק: הנטייה להציג את יהודי המזרח כיהודים טובים ובו בזמן כיהודים שלא כל כך רחוקים מקני המידה המערביים. יצחק מציין את שמותיהם של סיקסו, מודיאנו ודרידה (Cixous, Modiano, Derrida) כאילו כישרונותיהם הספרותיים והפילוסופיים בצרפתית הם הוכחה להשפעת המערב על יהודי המזרח. אני חושבת שכאן אנחנו רחוקים מאוד מתחומי ההיסטוריה וקרובים יותר לאפולוגטיקה. אינני חושבת שמודיאנו הוא ספרדי, ואני לא יודעת באיזו מידה הוא יהודי. ובאשר להלן סיקסו, היא דוגלת בזהות פמיניסטית והומוסקסואלית. מה הקשר בין מודיאנו לבין יהודי של האימפריה העות'מאנית שהלך לבית הספר של כ"ח? מה הקשר בין הלן סיקסו לבין אלברט כהן או יהודי יוצא הבלקנים?

התייחסותו של יצחק לאיטליה אינה פחות בעייתית. המציאות האיטלקית מורכבת מאוד והיהודים שם לא היו אך ורק ספרדים. באשר לסופרים היהודים האיטלקים המצוינים בדבריו, אינני יודעת באיזו מידה הם הרגישו את עצמם ספרדים, ובאיזו מידה הם שייכים לנושא.¹

יצחק הקדיש כשני שלישי מדבריו למודרניזציה, ורק כשליש – לציונות. האמנם מילאה הציונות תפקיד כה צנוע בעולם הספרדי? אני סבורה שהגיע הזמן להפסיק לשפוט את יהודי המזרח על פי קני המידה של תרבות יהודי אשכנז. אין להבליט את זכויותיהם השונות במגמה להוכיח שהם לא היו פחות גדולים. יש לעזוב את האפולוגטיקה והאשכנזוצנטריזם ולהתייחס לספרדים ברבגוניותם. כך אפשר יהיה לשפוך עליהם אור חדש, ולהבין אותם. לדוגמה, במקביל להשפעות שבאו מן החוץ, פיתחו יהודי ארצות האסלאם דינמיקה פנימית משלהם שאין לצמצם אותה לשירה הדתית. מדובר בדינמיקה של ממש שאפשרה להם להיות פתוחים לזרמים הרעיוניים החדשים, וליצור ולפתח

באיזו מידה מוצדק לדבר על ייחודה של הציונות בקרב יהודי המזרח? להניח את עצם קיומו של ייחוד זה כעיקרון, הלא היא דרך נוספת לחזק שוב ושוב הפרדה קלאסית בהיסטוריוגרפיה היהודית (והפרדה בלתי מוצדקת בעיני) – ההפרדה בין עולם אשכנזי לבין עולם ספרדי. האם מדברים על ייחודה של "ציונות אשכנזי"? כמדומני שהחוקרים מעדיפים לדון בתופעות פחות ערטילאיות, כגון תולדות הציונות בקרב יהודי גרמניה, או התפתחות הציונות בקרב קהילות פולין, וכו'. אינני סבורה שקיים ייחוד כזה – להפך, רבגוניות גדולה היא המאפיינת את התפתחותן של הציונויות (בלשון רבים) הספרדיות והמזרחיות בעת החדשה, ותנאי הזמן והמקום, ההקשר הלאומי והבינלאומי, בהחלט השפיעו בצורות שונות על התפתחות אלה.

יצחק בצלאל ניתח ותיאר את התפתחותן של קהילות המזרח על פי קני המידה של ההיסטוריוגרפיה המוקדשת לתולדות קהילות אשכנז (אם כי קהילות אלה עברו התפתחויות מרובות ושונות). בניתוחים ובתיאורים שכאלה, תפקיד חשוב ניתן לנושאים כגון "מודרנה", "השכלה" ו"חינוך". נושאים כגון אלה כבר נחקרו שוב ושוב, ואולי ניתנה להם חשיבות ומרכזיות שלא היו להם במציאות.

הציונות התפתחה במקביל לזרמים ולכוחות אלה, ומצד שני התפתחותה קשורה היתה לזו של הלאומיות האירופית של התקופה. הדברים אינם חדשים, אולם נדמה לי שמה שידוע ומקובל בקשר ליהדות אירופה, עדיין לא מקובל בקשר ליהודי ארצות האסלאם. יצחק, למשל, לא העמיד את הציונות המזרחית בזווית ראייה זו. גם בארצות האסלאם היתה הציונות תופעה פוליטית, ולא רק תופעה הקשורה לשאיפותיהם העהיקות (המשיחיות) של היהודים. דומני שכל כך מקובל לדבר על ייחודה של הציונות במזרח משום שמתעלמים מממדיה הפוליטיים ומתמקדים בממדיה הדתיים והמיסטיים. בסוגה הקולנועית של "סרטי הבורקס" שלט היהודי המזרחי התם, הוולגארי והבר. באופן דומה קיימת סוגה היסטוריוגרפית של "בורקס", ובה שולטת הציונות המשיחית של הספרדים, שרבניהם לא התנגדו להתפתחות של צורה חדשה זו של המשיחיות בקרב קהילותיהם. תרשו לי להביא דווקא דוגמה, שאני מכירה היטב, של רב ספרדי שהתנגד

* הדברים מבוססים על תגובת הכותבת להצאתו של י בצלאל במכון בן צבי, כנס "הציונות בארצות המזרח", 1 במאי 1997.

המשיכו להבין את תפקידה באופן זה. עובדה זו היא שגרמה למנהיג הציוני מאיר דיזנגוף לומר: "יש כאן ובקושטא כמה וכמה ציונים... אך אין כאן ציונות!".

הציונות לא יכלה לתפקד באימפריה העות'מאנית אלא בלבוש של לאומיות יהודית, וייתכן שזו הסיבה לכך שהיבט זה היה מכריע בפעילותה שם עד מלחמת העולם הראשונה. הציונות כתנועה מאורגנת שאפה לרתום את היהדות העות'מאנית לשירות מטרותיה שלה. באופן דומה היו קבוצות מסוימות, וכמה יחידים, שהשתמשו בציונות במישור המקומי כדי להגיע לשלטון בקהילה, בלי שיטרחו ליישם את התוכנית הציונית שהטיפו לה. לגבי הרוב, מה שנשאר היה הלאומיות היהודית והתקווה הגלומה בה. הגבולות בין לאומיות זו לציונות "חברתית" או "תרבותית" לא הוגדרו בבירור.

במדינות הלאום שצמחו בשטחים העות'מאנים לשעבר, כגון בולגריה, היכתה הציונות שורש מוקדם מאוד, תחת השפעתה של הלאומיות הבולגרית, שהצליחה להביס את האויב של מאות שנים ולזכות לעצמאות. דומה היתה מטרתם של הציונים, שרצו לבנות בית לאומי בפלסטטינה העות'מאנית. יש גם להביא בחשבון את השפעתה המוקדמת של "חיבת ציון" על המקום באמצעות עובדי מדינה יהודים מרוסיה שגויסו על ידי הבולגרים כדי לחזק את מוסדות המדינה החדשה. הציונות הבולגרית היתה מגוונת עד מאוד וכמוה מוצאים גם ביוגוסלביה, עם התפתחותה של לאומיות תפוצתית שנתגבשה ב"ספרדיוזם". שם נקטה הציונות הספרדית עמדה מול שליטתה הכבדה של הציונות האשכנזית ויצרה צורת התבטאות מקורית תוך התנגדות להגמוניה זו.

במקומות אחרים ובאותה תקופה הצליחו מגמות ציוניות אחרות לכבוש חלק ניכר מהציבור היהודי הספרדי. בסלונקי התפתחה הציונות אחרי כיבוש העיר על ידי היוונים בשנת 1912. מטרתם של היהודים הסלונקאים שנהרו לציונות (שעד אז לא משכה אותם כל כך) היתה ללחום ביוון העיר, ותפקיד הציונות היה לארגן ולחזק את המאבק נגד ההגמוניה היוונית. הציונות התגבשה אז כמפלגתו של מיעוט לאומי המתכוון לשמור על מעמדו במדינת הלאום היוונית החדשה, המטפחת תוכניות של איחוד לאומי. מצב זה אפשר את עלייתו של "המזרחי" – מפלגה דתית שמרנית – בקהילה מתמערבת שלא הקפידה בשמירת המצוות ושיטיפחה בקרבה את התנועה הסוציאליסטית החשובה ביותר בעולם הספרדי (תנועה שהתנגדה לציונות בחרפות ובמשך תקופה ארוכה). במידה שהמזרחי הנהיגה את המאבק על מעמדם של יהודי העיר, יכלה הציונות של המזרחי לסמוך על תמיכתם. יתר על כן, המזרחי ייצג בד בבד את המסורת היהודית ואת הלאומיות היהודית, מול הלאומיות היוונית של השלטונות ומגמותיהם האנטישמיות. בקרב מפלגה זו צמח גרעין רוויזיוניסטי, שלאחר מכן הטביע את חותמו על המעמד הבינוני השמרני של העיר. הנסיבות הפוליטיות והחברתיות הן שעזרו להישגיה המרשימים של מגמה רדיקלית זו.

אלה הן רק אחדות מהדוגמאות המרובות המוכיחות שהציוניות שצמחו באזור זה של העולם היהודי הספרדי היו רחוקות מאוד מהציונות המשיחית. באזורים אלה הפכה הציונות לכוח פוליטי אמיתי. היא התפתחה במקביל לזרמים רעיוניים שונים ששלטו או

נוסח מקורי ומקומי של הזרמים האלה (ובניהם כמובן הציונות) בהתאם להקשר המדיני והחברתי של כל ארץ וארץ.

לסיום, כמה מילים על הציונות בכלקן.² אמנם תולדות הקדם-ציונות באזורים אלה התגבשו סביב דמויות שנטו לדגם משיחי של גאולת ישראל, כמו הרב אלקלעי המפורסם שהפך לסמל הציונות הספרדית, אבל אין לשכוח שבאותה התקופה, ובאזורים אחרים, צמחו דמויות דומות מאוד בעולם האשכנזי, כגון הרבנים קאלישר וגוטמאכר. לעומת זאת, מדוע שוכחים להזכיר דמויות של הקדם-ציונות, שהיו חשובות לא פחות ושהשפעתן היתה רבה בעולם הספרדי, כגון מארקו ברוך בבולגריה, שרחוק היה מן הדגם המשיחי? באימפריה העות'מאנית התפתחו סוגים שונים של לאומיות יהודית ושל ציונות, ובדרך כלל ללא זיקה ברורה וישירה לארץ ישראל (שהיתה אז חלק בלתי נפרד מהאימפריה). הציונות ידעה שני שלבים חשובים. הקמת נציגות בקושטא לא הביאה למיסוד של ממש של התנועה בתוך הקהילה. למעשה, היא עניינה בראש ובראשונה את ההסתדרות הציונית העולמית ואת השלטונות העות'מאניים; מובן שבעקיפין היא אפשרה לציונות לתפקד בדרך הגיונית ומתואמת. בקהילה עצמה נתפסה הציונות ככוח אלטרנטיבי, ומנהיגי הקהילה ראו בה קבוצה אופוזיציונית מסוכנת, המאיימת לתפוס את השלטון אם לא יקדישו מאמצים ואמצעים למיגורה. דווקא תפיסה זו של הציונות כקבוצת שוליים היא שתרמה לתנופת התפתחותה עד מלחמת העולם הראשונה. נוכחות הציונים במוסדות הקהילה היתה קצרת ימים ונעדרת חשיבות. במרוצת המלחמה, לאור ההסכמה הלאומית בין הקבוצות הרעיוניות השונות, צעדו גם הציונים בתלם, ובאופן זמני לא הביעו את התנגדותם.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כמעט לא הורגשה נוכחותה של הציונות הרשמית בפוליטיקה הקהילתית המקומית. רק עם ייסוד "הפדרציה הציונית של המזרח", קיבלה הציונות המקומית תוקף רשמי ובדרך זו אף התמסדה, ולהנהלה הציונית העולמית שבלונדון כבר לא היתה שליטה רבה על הנעשה בשטח. הנסיבות הבינלאומיות והלאומיות-התורכיות עודדו התפתחות זו. מעתה ואילך התארגנה תנועה עממית, שהמסרים הציוניים חיזקו את כוחה, מבלי שתהיה קשורה ישירות ל"פדרציה הציונית של המזרח". נראה שדינמיקה זו היתה תהליך שהזין את עצמו מחוץ למוסד הציוני המקומי, ואף הוא כבר לא הצליח לשלוט בה. בשנת 1919, לאור הצלחת המפעל הציוני, התאימו הרב הראשי בתורכיה והשכבות השליטות את עצמם לאופנת הזמן, שזרו בדבריהם מסרים לאומיים ויצרו ארגונים, בתקווה שהללו יכוונו את אוירת ההתלהבות לתועלתם.

הציונות חבה את הצלחת השפעתה במישור המקומי גם לעובדה שהיא מילאה שם תפקיד של קבוצת התנגדות לממסד – ההוכחה לכך היא שגם לאחר התמסדותה עוד

2 ראה: E. Benbassa & A. Rodrigue, *The Jews of the Balkans. The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries*, Oxford & Cambridge 1995; א' בנבסה, היהדות העות'מאנית בין התמערבות לציונות 1908-1920, ירושלים 1996.

בעולם היהודי בכלל, ובעצם היתה אחד מהם. היא הכניסה לאזורים אלה גורם חדש: פוליטיזציה מן הסוג המודרני שגיבשה את הכוחות השונים שפעלו בתוך הקהילה. המציגים את הספרדים כיהודים "טובים", שומרי מצוות, נוטים – באופן טבעי – לשכוח שיהודים אלה נטשו את שמרנותם המסורתית בתקופה די מוקדמת, ונכנסו לזירה הפוליטית. הם שוכחים, וגם משכיחים, את העובדה שהפוליטיקה היתה לב הדיונים והמאבקים הביניים או בבלקנים, ולהערכתנו גם במקומות אחרים. כך אפשר להבין את העובדה שדידי ועמיתי פרופ' עזרא מנדלסון לא הקדיש אפילו עמוד אחד של ספרו המרתק על "פוליטיקה יהודית" לפוליטיזציה בעולם היהודי הספרדי.³ זו אינה רק שכחה, אלא הפנמה של תמונת הספרדי שספרי מחקר רבים תרמו לבנותה. לאומיות, ציוניות, ובעצם כל הזרמים הרעיוניים המודרניים שיובאו לעולם הספרדי, עברו שם תהליך שלם של ניסוח מחדש בהתאם לאינטרסים ולדרישות של אנשי המקום. אלו פעלו בראש וראשונה כגורמים פוליטיים מקומיים, והעלייה לארץ ישראל לא היתה מטרתם העיקרית. רק אחרי מלחמת העולם השנייה הפכה העלייה לפתרון מעשי ממשי – עלייה מתוך שכנוע אידיאולוגי (במקרה הבולגרי) או עלייה בשאיפה לתנאים כלכליים טובים יותר (במקרה התורכי). בתורכיה, בעצם, התפתחה מין ציונות בלי ציונים שפעלה במחתרת ובחוגים מצומצמים מאוד. באשר ליהודי יוגוסלביה וסלוניקי קשה להחליט, כי רובם נספו בשואה.

לסיכום, ראוי לחלץ את הספרדים ממעין גטו היסטוריוגרפי. לפי דעתי, עלינו להתנתק גם ממסורת חוסר ההתעניינות ואי הידיעה, וגם מתמונות קפואות חסרות מקוריות, שאין ביכולתן לעזור לנו לחשוף ולהבין את תפקודו של הממד הפוליטי ברבגוניותו – בחיי יהודי העת החדשה, גם ספרדים וגם אשכנזים.